

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УСРР В УМОВАХ УПОКОРЕННЯ ГОЛОДОМ (1932–1933 рр.)

Т. С. Грузова

Запорізький національний університет

tanushkafun@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2260-9688>

Ключові слова: віруючі, релігія, священнослужителі, обряд, Голодомор.

У статті авторкою здійснена спроба проаналізувати релігійне життя віруючих України в умовах жорстокої релігійної трагедії 1932–1933 рр., інструментом якої, серед іншого, була й антирелігійна політика радянської влади. Архівні документи, матеріали усної історії та преси дають змогу переконатися, що навіть в роки Голодомору населення намагалося дотримуватися календаря церковних обрядів і свят. У той же час деструкція, яку приніс з собою Голодомор, змусила змінити ритуали проведення обрядів: хрещення немовлят, вінчання у церкві, поховання. Змінилися також ставлення населення до смерті. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та історичні методи пізнання: аналізу, синтезу, порівняння, бібліографічної евристики, описовий метод та хронологічний. В статті було використано принципи історизму, об'єктивності та системності.

THE RELIGIOUS LIFE IN THE UKRAINIAN SSR IN TERROR-FAMINE CONDITIONS (1932–1933)

T. Hruzova

Zaporizhzhia National University

Key words: religious people, religion, priests, ritual, Holodomor.

In 1932–1933, the Christian religious life in the Ukrainian SSR was different from centuries-old traditions. This short period developed the ways of religious celebrating and worshipping, non-typical for previous Ukrainian history. In the article, the author analyses the religious life's peculiarities in conditions of the 1932–1933 starvation tragedy, occurring in the background of Soviet anti-religious policy's implementation. The author used such general and special-historical methods as analysis, synthesis, comparison, bibliographical heuristic, narration, and chronologic method. The article follows the research principles of historicism, objectivity, and systematicity. Although the Soviet government paranoically desired people to renounce the Lord, the deformed Christian cult survived during the Holodomor. Archive sources, oral history materials, letters, and press, prove that people tried to follow the religious calendar even in 1932–1933. For example, Soviet citizens continued to celebrate Christmas and Easter. The evidence for this fact is the active anti-religious propaganda aimed primarily at these holidays. Famine-Terror didn't destroy the religious life, but the traditional family-oriented rituals changed irretrievably during 1932–1933. Baptism became an underground ritual; the sacrament of marriage turned into a so-called «red wedding». The burial rite underwent the most significant deformation among Ukrainian religious traditions.

Релігійне життя 1932–1933 рр. відрізнялося від усталених віками норм. Цей короткий проміжок часу вніс в історію українського народу власну традицію, проведення обрядів – хрестин, вінчання, поховання. Можна сказати, що ці роки мали так зване «фантомне» релігійне життя, яке, з одного боку, було знесилене, але з іншого боку, за підтримки самих же вірян продовжувало своє буття.

Питанню становища віруючих в роки Голодомору, дотримання ними церковного календаря присвячували свої дослідження Т.Г. Бобко

(Савчук)¹, О.М. Веселова², О.М. Ігнатуша³, Т.М. Євсєєва¹, А.М. Киридон², О.О. Стасюк³. Не

¹ Бобко (Савчук) Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. 232 с.

² Веселова О. М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук.пр.* 2003. Вип. 10. С. 430–485.

³ Ігнатуша О.М. Закриття церков і релігійна свідомість: 20-30-ті рр. ХХ ст. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 75–86.

дивлячись на різносторонність проблеми, вона не знайшла свого відображення у комплексній узагальнюючій праці. Розкриття теми забезпечується архівними джерелами, зокрема, документами фондів Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, періодичними виданнями – газета «Войовничий безвірник» (орган Центральної ради Співки войовничих безвірників України), епістоляріями та наративами – свідченнями очевидців і жертв Голодомору, опублікованими у численних виданнях часів державної незалежності.

Мета статті – спираючись на різноманітну джерельну базу, проаналізувати релігійне життя віруючих радянської України впродовж 1932-1933 рр.

Церковний календар містив у собі багато релігійних свят, до яких церква і віруючі готувалися та ставилися шанобливо. Внаслідок Голодомору та деструктивних змін, які він приніс із собою, святкувати було все складніше. Та незважаючи на активну пропаганду безвірницьких осередків, які закликали працювати у релігійні свята та неділю, утворюючи так звані штурмові недільники⁴, населення все ж намагалося слідувати традиціям. Найголовнішими святами, які продовжували відзначати були Різдво та Великдень. Але значна частина обрядовості була втрачена.

Як зауважує дослідниця Т.М. Євсєєва, національний колорит був особливо багатим у різдвяному циклі свят. «Різдвяна вертепна драма, євангельський сюжет будучи перенесеним у сільський український світ, набували виразних національних рис»⁵. Але цю традиційність та національний колорит було спалюжено більшовицькими експериментами. Релігійні свята почали переробляти на радянський манер. Замість хреста використовували зірку, текст коля-

док та щедрівок замінювали використовуючи більшовицькі гасла та термінологію.

Зі щоденників очевидців Голодомору 1932-1933 рр., що були опубліковані в книзі «Репресовані щоденники». Голодомор 1932-1933 рр. в Україні» дізнаємося, що на Різдво 1932 р. особливої радості та надії на майбутнє у людей не було. 8 січня 1932 р. вчителька з Харківщини Олександра Радченко занотувала: «Сьогодні другий день Різдва. Але у всіх людей важко на серці. Хліб забирають до фунта»⁶.

Невід'ємною складовою різдвяної обрядовості українців були колядувальники та щедрувальники⁷. У роки Голодомору, внаслідок заборон радянської влади та нестачі продовольства населення змушене було частково відмовлятися від цього елемента обрядовості. Як зазначає Коцур Ю.С., якщо діти й ходили колядувати та щедрувати, то тільки до родичів, друзів, які не поскаржаться в органи влади. Наприклад, Ольга Ільків згадувала, як сподівалася під час колядувань разом з іншими дітьми отримати від людей хоч щось поживне, але: «прийшло Різдво, тішились, що підемо колядувати, може щось від когось дістанемо, та крім хресної мами, яка ще знайшла в торбі пару лісових горішків, ніхто нам нічого не дав»⁸. Тобто в ці роки, навіть діти в релігійних святах більше вбачали змогу поїсти. Можна сказати, що у них переважала необхідність фізичного вдоволення над душевним.

Селянин Нестор Білоус з Харківщини у своїх нотатках зауважував: «Святвечір... люди раніше веселилися... а зараз у багатьох немає хліба... дітей з вечерею не було... і на вулиці тихо...»⁹.

Респондентка Ольга Ільків згадувала й про Старий новий рік та обряд щедрювання. Але для неї він набував нового значення, адже пшениці не було у людей, тому вона разом з друзями посівала у хрещеної матері сірниками: «Сію, сію, посіваю, з Новим роком поздоровляю / Сійся, родися жито, пшениця / Льон по коліна / Щоб Вам наша хресна, голівка не боліла/». Крім того, вона зауважувала, що їх до хрещеної послали сам Бог, адже вони прийшли з сірниками, яких у неї не було.

¹ Євсєєва Т.М. Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації «радянського народу». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2008. Вип. 18. С. 449-460.

² Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.

³ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 К., 2007. 21 с.; Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Етнічна історія народів Європи. 2007. Вип. 22. С. 102-109.

⁴ Колгоспник. Неділі -дні ударної роботи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. №39. С. 1.

⁵ Євсєєва Т.М. Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації «радянського народу». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2008. Вип. 18. С. 450.

⁶ Щоденник Олександри Радченко. «Репресовані щоденники» Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Київ: «Фенікс», 2018. С. 44.

⁷ Коцур Ю. Вплив антирелігійної політики радянської влади в кінці 20-30-и років ХХ століття на традиційну культуру українців Роменщини. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 399.

⁸ Інтерв'ю Misc02. Ільків Оля. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Том 3. 2008. С.707.

⁹ Щоденник Нестора Білоуса. «Репресовані щоденники» Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Київ: «Фенікс», 2018. С.174.

Дмитро Галевич у листах до доньки неодноразово згадував про релігійне життя в умовах голоду 1932-1933 рр. Описуючи свій моральний та матеріальний стан він писав, що населення в умовах жорсткої антирелігійної кампанії продовжувало ходити до церкви, сповідуватися та причащатися. У листі від 24 травня 1932 р. він зазначав, що до нього в чистий четвер прийшло 311 сповідників¹. Проведення Великодня протоієрей згадував із захопленням та радістю: «в цьому винятковому році у мене був настільки величезний наплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з ним по людності»². Значна кількість населення на службі під час великого свята була своєрідною демонстрацією непокірності влади і в той же час вірі Богу.

У порівнянні з 1932 р., Великдень 1933 р. відрізнявся від попередніх років. Смуток, безпорадність та відчай охоплював людей. У своїх нотатках від 16 квітня 1933 р. Нестор Білоус записав, що раніше на вулиці було свято, люди веселилися, грали у різноманітні ігри, але на Великдень 1933 р. людей охопив відчай і голод³. Про аналогічний настрій людей згадує у листі від 3 травня 1933 р. протоієрей Дмитро Галевич: «Радісний настрій був відчутний лише в церкві під час богослужіння літургії, а до і після того – настрої мій був, як говорять, вбивчий... Народ стояв у церкві похмурий наче мішком побитий»⁴.

Жителька села Борисівка Оксана Горбенко згадувала, як перед Великоднем 1933 р. «моя мати купила жита та дві неділі ми товкли у ступі те жито на муку. Спекли 3 хлібини і 15 житніх пиріжків, щоб піти в церкву посвятити. Пішла моя мати в церкву. Прийшла в церкву і жінка Максима без нічого. Мати дала їй два пиріжки, то вона ледве руки матері не відірвала, так цілувала, що і її дітки попробують свяченого хліба»⁵.

Аби принизити релігійні почуття дітей, вчителі в школі вдавалися до образ. Зокрема, за свідченням респондентки, її та інших дітей вчителька змусила у п'ятницю перед Великоднем

прийти у старому одязі в школу⁶, замість чистого вбрання та відвідин церкви.

Зазначимо, що партійці як віддалених місцевостей так і великих міст йшли наперекір більшовицьким гаслам, вірували в Бога та поза роботою відзначали релігійні свята. Про це дізнаємося завдяки щоденнику Дмитра Заволоки з Київщини. Будучи партійцем та несучи службу в обласній контрольній комісії партійним слідчим, він поставив під сумнів правомірність дій влади. У своєму щоденнику від 22 квітня 1932 р. занотував: «... майже голод та злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначати "свята"»⁷ (мова йде про Великдень 1932 р. – Т.Г.).

З метою зменшити відвідини церкви в дні релігійних свят, влада робила їх робочими. Зокрема, на Різдво та Великдень⁸ влада вимагала від населення 100% явки.

У часи Голодомору в пресі, а пізніше і в заведених на священнослужителів кримінальних справах часто зустрічаємо свідчення про те, що люди ставлячи на перше місце відвідини церкви та моління Богу, нібито нехтували роботою на полях. Це напряду пов'язували з наслідком – нищенням врожаю. Так, в одній з безвірницьких газет було зазначено, що у колгоспі «Перемога» Прилуцького району Харківської області на свято Спаса припинили молотьбу зерна. Під час «храмового свята» в сусідньому колгоспі поки всі святкували, зерно погнило – «пішли храмувати, а тим часом пішов дощ і багато зерна на току зіпсувалось»⁹.

Свідок у справі католицького ксьондза Михайла Келера, Матвій Вирц під час допиту зазначив, що тільки-но священник бив у дзвони, то люди миттєво кидали роботу, хто на полі, хто в дома та йшли до церкви. Такі дії інтерпретувалися як навмисне відволікання жителів села від праці. Зокрема, М.Келлер міг по декілька разів на день закликати людей до храму Божого на служіння, в результаті чого: «залишалися цілі масиви невисапанної кукурудзи та згниваючий хліб на полі»¹⁰. Інший свідок – Еммануїл Кнедель, зауважив, що діяльність патера спричинила

¹ Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922-1938. К.: Видавничий дім «Козаки», 2001. С.80

² Там само. С. 81.

³ Щоденник Нестора Білоуса. «Репресовані щоденники» Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Київ: «Фенікс», 2018. С.183.

⁴ Галевич Д. Вказ.праця. С. 87.

⁵ Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині в роки Голодомору 1932-1933 рр. URL: <http://perejaslav.org.ua/istoria/pravoslavna-cerkva-golodomor-1932-1933.html> (дата звернення: 07.05.2020).

⁶ Інтерв'ю Misc02. Ільків Оля. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С.709.

⁷ Щоденник Дмитра Заволоки. «Репресовані щоденники» Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Київ: «Фенікс», 2018. С.208.

⁸ Інтерв'ю SW72. Йосипенко Ольга, 1918 р.н. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С.107.

⁹ Святкували «Спаса» – а хліб гинув. Войовничий безвірник. 6 вересня 1932. № 38. С.2.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф.6. Спр. 75690 фп. Т.2. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших, арк. 55.

ла «багато шкоди»¹. На наш погляд, ці звинувачення перебільшені. Водночас вони є яскравим прикладом релігійного життя українського народу, продовження святкування свят, що віками були в пошані.

Спогади очевидців переконують – навіть в умовах жорстокого тиску на церкву, населення УСРР потай вірило в Бога² та було впевнене, що голод не від вищих сил, а від людей³. Ті хто вижив за умов «упокорення голодом» стверджують, що вдалося це зробити лише завдяки Богові⁴, «Бог ... врятував нашу сім'ю»⁵. Поліна Кіркова з села Андріївка нинішньої Запорізької області зазначала, що віра була потрібна завжди, кожен молився аби Господь відвів голод⁶. Ганна Симоненко з села Миколаївки що на Херсонщині пригадувала, як «мама щовечора молилася перед образами, просила Бога, щоб той допоміг пережити це страшне горе, врятувати дітей»⁷. Іван Осьмушко з Києва згадував, як «... мати молилася за нас, бо ми вже починали пухнути. Мабуть, Бог почув ту молитву й допоміг»⁸. Типовими до вищезазначених є згадки й Катерини Корсун з села Комиш-Зоря⁹.

Змучені голодом селяни вбачали свій порятунок у Богові, священниках та церкві. З останніх сил йшли туди аби отримати допомогу. Але у 1933 р. радянська влада заборонила впускати до церков голодуючих селян, під приводом захисту від розповсюдження епідемії. Не дивлячись на це, митрополит УПЦ Іван Павловський і

настоятель Воскресенського собору у Харкові протоієрей УПЦ Микита Кохно доручили впускати всіх, хто цього потребує та надавати допомогу. За таку «нахабність» їх заарештували¹⁰. Від архієпископа Ю.Міхновського – настоятеля Святої Софії, агенти ДПУ взяли підписку про невиїзд. Причина – «підтримка куркулів». Справжнім же приводом стало те, що парафіянки храму за відома настоятеля роздавали їжу голодуючим¹¹.

Протоієрей Дмитро Галевич описуючи людинність, яка прийшла до церкви в 1933 р. зазначав: «... я побачив масу пришлого голодного люду, який покотом лежав у два ряди на холодній кам'яній підлозі... Лежать ці люди наче колоди, прикриті якимсь лахміттям, і сплять у блаженному сні, наче покійники...»¹².

Будучи переоблаштованою на зерносховище, церква продовжувала рятувала людей від голоду. Для прикладу, в селі Губівка на Кіровоградщині діти точили зерно з дірки в церкві, таким чином і виживали¹³.

Потерпаючи від голоду люди допомагали одне одному вижити¹⁴, ділилися останньою хлібом¹⁵ пов'язуючи взаємодопомогу з Божими християнськими настановами.

Священнослужителі, на долю яких випало гоніння та знущання, не залишали людей на вірну смерть. Священик з Одеси Микита Морозовський всі харчі віддавав простому люду, а сам з сім'єю в 1933 р. помер голодною смертю. Колишній священик Олексій Воблий врятував від голодної смерті 28 дітей. У розпал Голодомору, будучи директором школи в селі Піскошне нинішньої Запорізької області, вимагав аби діти приходили в школу. Тут вони мали змогу раз у день з'їсти тарілку супу та випити чай¹⁶. Василь Жураховсь-

¹ Там само, арк. 60.

² Інтерв'ю. Ротач Петро Петрович, 1925 р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 971-972.

³ Інтерв'ю. Гломозда Надія Іванівна 1912 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 975

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / С. Г. Водотика, С. М. Александровська, В. О. Баранюк [та ін.]. Херсон: Наддніпрянська правда, 2008. С. 571.

⁵ Інтерв'ю. Дисько Тамара Петрівна, 1923 р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Київ: Фенікс, 2008. С. 260.

⁶ Інтерв'ю. Кіркова Поліна Дмитрівна, 1913 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археологічних експедицій*. Запоріжжя: ТанDEM, 2009. С. 60-61.

⁷ Інтерв'ю. Симоненко Ганна Микитівна, 1920 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон :Наддніпрянська правда, 2008. С. 543.

⁸ Інтерв'ю. Іван Осьмушко. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Київ: Фенікс, 2008. С. 274.

⁹ Інтерв'ю. Корсун Катерина Федосіївна, 1925 р. н. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археологічних експедицій*. Запоріжжя: ТанDEM, 2009. С. 357-360.

¹⁰ Мартирологія українських Церков: у чотирьох томах. Т.1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. І ред. О.Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор, 1987. С. 1038.

¹¹ Киридон А.М. *Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві*. Рівне: РІС КСУ, 2011. С. 183-184.

¹² Галевич Д. Вказ. праця. С. 87.

¹³ Інтерв'ю. Дереча Фросина Федорівна 1913 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Кіровоградська область. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД». С.883.

¹⁴ Інтерв'ю. Дубовик Євдокія Петрівна, 1919 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дніпропетровська область. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. С. 1139.

¹⁵ Інтерв'ю. Мовчан Василь Іванович 1921 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 597.

¹⁶ Грузова Т. С. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. № 52. С. 209.

кий, уродженець нинішньої Сумської області в своїх усних свідченнях згадував про місцевого священика Трисвілья Чербинського завдяки якому оповідач вижив в голодні роки¹. Священик села Дахталія Крижопільського району Вінницької області Андрій Іващенко під час голоду в 1932 р. роздавав дітям сухарі².

Упокорення голодом повністю не знищило релігійну складову життя віруючого, але все ж прагнення здійснити традиційні обряди сімейного циклу упродовж 1932-1933 рр. зазнали непоправних змін³.

Населення продовжувало потай звертатися до батюшки аби похрестити дитину чи здійснити причастя. На наш погляд, це зробити було легше, адже народжуваність в часи Голодомору була в десятки разів меншою у порівнянні з рівнем смертності⁴. В цей час поширюється практика так званого «пересувного» священнослужительства⁵. Як зазначає Т.Г. Савчук, обряди хрещення «попи-пересувки»⁶ проводили у домі-вах віруючих⁷ за закритими шторами. Відбувалися релігійні таїнства переважно вночі, без документів, метричних книг, аби ніхто не довідався⁸. Такий спосіб виконання обрядів був характерним для багатьох регіонів УСРР⁹ і в такому вигляді існував протягом 1930-х рр. Звичайно, траплялися випадки і протилежні, у зв'язку з

відсутністю священників в селі та околицях, діти залишалися нехрещеними¹⁰.

Весільна обрядовість теж зазнала змін. Вінчання в церкві мало важливе значення для молодих пар, адже вважалося, що такий шлюб укладається на небі, а тому вони проживуть життя в злагоді та любові. Та внаслідок активної пропаганди і спроби змінити один світогляд (релігійний) на інший (комуністичний) традиційний обряд одруження деформується. З метою звільнити весільну обрядовість від релігійності, на зміну вінчанню в церкві приходять нові форми, а саме – розпис в державній установі. Прагнення людей здійснити релігійні обряди в церкві сприймалися владою вороже та провокували різноманітні утиски. Для прикладу, працівники РАГСу при Руднянській сільраді на Київщині реєструючи акти про шлюб вимагали від жителів села, які виявили бажання обвінчатися в церкві, суми від 25 до 40 карбованців¹¹.

В роки Голодомору церемонія одруження була занадто спрощеною, та носила назву «червоних весіль». Руйнацію традиційної культури яскраво відображає вірш, що побутував в народі: «Перестали всі молитись / Без попів стали дружитись / Без попів стали вмирать / Попів стали призирать»¹².

Найбільша деформація релігійних традицій української нації на наш погляд, відбувається в сакральній сфері обряду поховання. Змучені голодом люди не мали фізичних сил аби виконати ритуали відповідно до усталених норм¹³. Як зауважив Степан Дровозюк «голодні та знесилені селяни втратили фізичну здатність та духовну потребу виконувати традиційні обряди, що наповнювали селянське життя»¹⁴.

Завдяки протоколам допитів священників зі слідчими НКВС та згадок свідків тогочасних подій, можемо дізнатися яким чином в умовах Голодомору відбувалося поховання людей. Відпо-

¹ Інтерв'ю SW06. Жураховський Василь Григорович, 1914 р. н. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Том 2. 2008. С. 229.

² Мученики за віру. Біографічні дані служителів культури Вінницької єпархії, репресованих в роки сталінізму. / Під ред. В.С. Калюжного. Вінниця: Державне обласне видавництво, 1933. С. 48.

³ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 К., 2007. С. 14.

⁴ Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 102.

⁵ Ігнатуша О.М. Закриття церков і релігійна свідомість: 20-30-ті рр. ХХ ст. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 82.

⁶ Бобко (Савчук) Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. С. 57

⁷ Інтерв'ю SW22. Анонімний оповідач, 1906 р. н. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Том 2. 2008. С. 362-374.

⁸ Інтерв'ю SW57. Законів Валентина, 1924 р. н. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Том 2. 2008. С. 773-783.

⁹ Інтерв'ю. Сіменко Андрій Карпович, 1927 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область*. Донецьк : Регіон : СПД Бледнов, 2008. С. 292.

Інтерв'ю. Матвійченко Катерина Іванівна, 1922 р.н. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках*. К.: ВД «Стилос». 2007. С. 203.

¹⁰ Інтерв'ю. Анонімна оповідачка, 1917 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том*. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 137.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1. Оп. 7. Спр. 172. Листування з райвиконкомом по розгляду скарг релігійних громад, служителів культури та окремих віруючих на дії місцевих органів влади, арк. 112, 113.

¹² Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 103.

¹³ Інтерв'ю. Погребний Прокіп Іванович, 1920 р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область*. Біла Церква: МП Вид-во «Буква», 2008. С.1322.

¹⁴ Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932-1933 рр. в українській історіографії. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., Київ. 25 листопада 2000*. К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць. С. 298.

відно до усталених традицій, що віками передавалися з покоління до покоління, покійника обмивали, одягали у приготований заздалегідь одяг, певні звичаї були пов'язані і з виготовленням домовини¹. В 1932-1933 рр. ці ритуали нівелиються, а подекуди зникають взагалі. Для прикладу, людей ховали в тому у чому вони помирали, навіть у спідній білизні².

Католицький священник Іван Таубергер з села Карслруе на Миколаївщині на допиті зазначав, що в 1933 р. типовим став випадок ховати людей однією процесією: «чотири людини в одну братську могилу. Часто ховали по дві людини в одну могилу»³. Така поховальна процесія була типовою для багатьох сусідніх сіл, зокрема Шпеєр та Ландау. В селі Зульц смертність була такою, що доводилося ховати в одній могилі до 15 небіжчиків, без процесій та навіть трун⁴. Сам католицький священник пояснював такі «нововведення» браком фізичних сил, адже за один день могло померати по декілька осіб, відповідно священник не мав можливості проводити традиційні релігійні ритуали по окремішності⁵. Звернемо увагу, що така ситуація була типовою для багатьох регіонів УСРР. Дізнаємося про це зокрема, з усних свідчень старожилів. Для прикладу, в селі Широка Балка на Миколаївщині за день помирало до 9-ти осіб, яких ховали в братську могилу⁶. В селищі Велика Лепетиха, що на Херсонщині, в народі «ходив» вірш, що відображав нову форму поховань: «У 33 році вони мерли, вимирали / Люди мерли на ходу. / В одну яму їх скидали»⁷. В селі Паланка на Черкащині

навіть не встигали ховати людей, настільки великою була смертність⁸.

Поховання покійників відбувалося у дворі де проживала сім'я, зокрема у садку⁹, на городі¹⁰, в погребях¹¹, на межі¹², рівчаках¹³ та навіть колодязях¹⁴, адже знесилені люди не могли дійти до кладовища. Могилами для людей ставали і їхні хати¹⁵.

В місті Бориспіль померлих від голоду ховали в ямі, що залишилася від підвалу Книшової церкви¹⁶. Інколи, ховали на тому місці де людина помирала: «Часто закопували там, де спостигала смерть, під тинном, на дорозі, в лісі, у полі...»¹⁷.

Траплялися випадки, коли померлу людину лише присипали землею чи гіллям, що в свою чергу призводило до осквернення тіл¹⁸. Якщо раніше вказані випадки викликали у людей не-

⁸ Інтерв'ю. Кравченко Йосип Федорович 1924 р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область*. Ч. 1 Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. С.834.

⁹ Інтерв'ю. Караса Марія Дементіївна 1922р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область*. Ч. 1. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008.С. 805.

¹⁰ Інтерв'ю. Попик Фросина Савівна 1925 р. н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область*. Ч. 1. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. С.860.

¹¹ Інтерв'ю. Москальова Анастасія Єфремівна 1921 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон: Наддніпрянська правда, 2008. С.573; Інтерв'ю. Онацький Григорій Омелянович, 1907 р.н. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках*. К.: ВД «Стилос». 2007. С.195.

¹² Інтерв'ю. Верещак (Дундук) Явдох Павлівна 1925 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя: Дике Поле. 2008. С.905.

¹³ Інтерв'ю. Чесняк Марія Семенівна 1928 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя: Дике Поле. 2008. С.960.

¹⁴ Інтерв'ю. Шестопап Поліна Федорівна, 1919 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область*. Суми : Собор, 2008. С. 813.

¹⁵ Інтерв'ю. Вихрист Федора Прохорівна 1899 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область*. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД». С. 879.

¹⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область / Упорядн. Гай А. І. Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. Біла Церква: МП Вид-во «Буква», 2008. С.185.

¹⁷ Веселова О. М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук.пр.* 2003. Вип. 10. С.446.

¹⁸ Інтерв'ю. Череватенко Анастасія Микитівна 1924 р.н. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 946.

¹ Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів: Світ, 2004. С. 376.

² Інтерв'ю. Панченко Ганна Василівна 1903 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. 2008. С. 930.

³ ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 75690 фп. Т.3. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших, арк. 28.

⁴ Там само, арк. 28.

Інтерв'ю. Суходольський М.А., 1905 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область*. Житомир : Полісся, 2008 С. 1031.

⁵ ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 75690 фп. Т.3. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших, арк. 27, 28.

⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / Ред. кол.: О.М. Гаркуша (гол. ред.), М. М. Шитюк (заст. гол. редк.) та ін. Україн. інститут національної пам'яті України; Миколаївська обласна державна адміністрація. Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. С. 13. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Лондон: ДОБРУС у В. Британії, 1952. С. 22.

⁷ Інтерв'ю. Боровик Валентина Микитівна 1922 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон: Наддніпрянська правда, 2008. С.566.

прийняття, то в умовах голоду такі «нововведення» стають невід'ємною складовою життя.

З зими 1933 р. зробити труну змоги не було, тому людей часто ховали замотуючи у рядна, старожили це називали жакливим одноманітним ритуалом¹, «ритуалом страшного року»². Галина Луц з села Новодмитрівки Херсонської області пригадувала, як її батька в 1933 р. поховали у кориті³.

Внаслідок нестачі фізичних сил, могила, яку рили напівживі чоловіки чи жінки, була замалою, тому покійників не клали туди, а саджали. В селі Буланівці на Кіровоградщині про це склали вірш: «Ванька Химку хоронив / Дав в руки газету / Сам промисуду (*пайок – Т.Г.*) / Пішов до клозету»⁴.

У народі ходили різноманітні назви тих місць, де здійснювалося масове поховання. Для прикладу, на Житомирщині померлих ховали на так званому «голодному кладовищі»⁵. Існували й інші назви, зокрема «скотомогильник».

Типовість свідчень, дають можливість переконатися, що на могилах померлих, аби ідентифікувати поховання, ставили дві зав'язані між собою палички⁶, що були прототипом хреста. В селі Мала Білозірка нинішньої Запорізької області ставили гілки бузку, які навесні проростали та розросталися⁷, або ж клали камінець⁸. У більшості випадків могили залишалися не іден-

тифікованими⁹, адже у родичів чи односельчан не було фізичних сил цим займатися¹⁰.

Як зауважує дослідниця О.М. Веселова, впродовж 1932-1933 рр. померлих не оплакували та не проводжали в останню путь¹¹. Якщо ж були сили, то родичі покійників відносили їх до кладовища на бричці, санях, рядні чи предметах побуту, як приклад – драбині¹².

З початком Голодомору, в 1932 р. ще були спроби поминати померлого, то у 1933 р. дев'ятий день та сороковини не справляли. Внаслідок репресій священників, традиційне відспівування було рідкістю¹³. Переважно, над покійником родичі читали молитву «Отче наш»¹⁴.

Проаналізовані нами усні свідчення дають підстави стверджувати, що смерть, яку завжди сприймали як горе, в роки Голодомору вже не викликала серед суспільства почуття страху, втрати та смутку. Це почали сприймати як буденну справу. Підтвердженням цьому є свідчення Оксани Горбенко: «В голод мертві люди лежали на дорозі як сміття. Проходять люди мимо, обминули й пішли. Відвезли на кладовище померлих, взяли за руки за ноги, вкинули в яму, ніхто й не плакав»¹⁵.

Точний лік смертностей у селах сільські ради не вели. Ксьондз Іван Таубергер наводить наглядний приклад, якщо за його даними в 1933 р. в селі Карслруе померло 165 людей, то за даними сільради лише 124¹⁶. У звітних документах, які католицький патер направляв прелату Й. Крушинському, причиною смерті у 100 випадках був саме голод. На питання слідчого яким чином

¹ Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів. / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 7.

² Інтерв'ю. Єременок Прокіп Дмитрович 1915 р. н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область.* Чернігів: Деснянська правда, 2008. С.877.

³ Інтерв'ю. Луц Галина Іванівна 1922 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область.* Херсон: Наддніпрянська правда, 2008. С. 580.

⁴ Інтерв'ю. Цуркан Віра Федорівна 1924 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область.* Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД». 2008. С. 880.

⁵ Інтерв'ю. Голумбйовська Марія Антонівна, 1923р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область.* Житомир: Полісся. 2008. С. 988.

⁶ Інтерв'ю. Рисований Григорій Кирилович, 1925 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область.* Донецьк : Регіон : СПД Бледнов, 2008.С. 296.

⁷ Інтерв'ю. Коломоєць Олексій Олександрович, 1921 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область.* Запоріжжя: Дике Поле. 2008.С. 830.

⁸ Інтерв'ю. Савон Марія Іванівна 1915 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область.* Запоріжжя: Дике Поле. 2008.С.1003.

⁹ Інтерв'ю. Чухлєбова Євгенія Іларіонівна, 1922 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область.* Донецьк : Регіон : СПД Бледнов, 2008.С. 305.

¹⁰ Інтерв'ю. Шевчук Ольга Яківна, 1923 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область.* Житомир: Полісся. 2008. С. 979.

¹¹ Веселова О. М. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук.пр.* 2003. Вип. 10. С. 446.

¹² Інтерв'ю. Савченко Тетяна Іларіонівна, 1926 р.н. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область.* Запоріжжя: Дике Поле. 2008. С.881.

¹³ Інтерв'ю. Шулик Матрона Дмитрівна, 1924 р.н. *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. Збірник матеріалів.* Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. С. 142.

¹⁴ Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи.* 2007. Вип. 22. С. 105.

¹⁵ Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині в роки Голодомору 1932-1933 рр. URL: <http://perejaslav.org.ua/istoria/pravoslavna-cerkva-golodomor-1932-1933.html> (дата звернення: 07.05.2020).

¹⁶ ГДА СБУ. Ф.б. Спр. 75690 фп. Т.3. Справа по звинуваченню Крушинського Й.П. та інших, арк. 28.

священник визначав причину смерті не маючи медичної освіти, Іван Лаврентійович зауважив «причину визначав за особистим оглядом»¹. Зазначимо, що явні ознаки смерті від голоду очевидні, і не треба було мати медичної освіти аби підтвердити це.

В той же час, за повідомленнями віруючих села Карслруе, сільська рада навпаки, причину смерті приховувала, вказуючи різні хвороби². Ця ситуація була типовою для багатьох областей. Найпоширенішими причинами смерті, які вказували у документах були кір, різачка, запалення нирок, легень, порок серця, рак, старість, виснаження організму і т.д.³. Під «виснаженням організму» ми розуміємо саме смерть від голоду. Така поведінка сільради є зрозумілою та типовою, адже радянська влада голоду в соціалістичній країні не визнавала.

Досліджуючи трагічний період 1932–1933 рр. у контексті атеїстичної пропаганди 1920-1930-х рр., А.М. Киридон зауважує, що «глибоке вкорінення традиційної православної обрядовості і прихильне ставлення населення до Церкви навіть в умовах трагедії голодного року дозволило пульсувати церковному організмові»⁴.

Отже, незважаючи на параноїдальне бажання влади примусити населення зректися Бога, релігійне життя, будучи деформованим, продовжувало існувати навіть в умовах упокорення голодом. Люди і далі слідували традиціям та християнським настановами. Не маючи змоги ретельно дотримуватися церковного календаря, вони продовжували відзначати принаймні найбільші свята – Різдво та Великдень. Додатковим свідченням цьому була і активна антирелігійна пропаганда 1932-1933 рр., спрямована у першу чергу саме на ці свята⁵.

Десятки проаналізованих свідчень дають підстави стверджувати, що релігійні обряди відігравали значну роль у житті, навіть в умовах зневаги держави та відвертих знущань. В умовах голодних років люди вбачали свій порятунок у

церкві та священнослужителях, про що свідчать наративи та епістолярії представників духовенства і численних віруючих.

Всі, хто називали себе віруючими людьми, продовжували хрестити дітей, вінчатися в церкві, причащатися. Значних деструктивних змін в роки Голодомору набув обряд поховання. Знищення владою церков та духовенства часто позбавляло населення можливості хоча б відспівати померлого родича. Знесилені люди значно спростили ритуал поховання небіжчиків.

У свою чергу, такі «нововведення» – деформації вікових традицій – призвели до того, що тисячі могил на сьогодні зрівнялися з землею. Ми не можемо казати про нищення релігійності та людяності, адже таких дій вимагали катастрофічні обставини. Єдине, що ми можемо зробити зараз, так це пам'ятати мільйони невинно загублених християнських душ і глибоко засвоїти історичні уроки причин та наслідків цієї трагедії.

¹ Там само, арк. 29.

² Там само, арк.29.

³ Упокорення голодом :збірник документів / упоряд. М. Мухіна. ; Акад. наук України, Ін-т укр. археографії. Київ : [б. в.], 1993. С. 175-203.

⁴ Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. С. 189.

⁵ Гойдакова. Дні пасхи – дні ударної праці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 9 травня 1932 р. № 18. С. 2.; Як провести антивеликодню кампанію 1932 р. До всіх райрад СВБ Київської області. *Войовничий безвірник (Київ)*. 15 квітня 1932. №3. С. 2.; Кульбака. Ударний антипасхальний місячник перетворити на місячник збирання коштів на підводний човен. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. № 13. С.1.; Гасла до антиріздвяної кампанії. *Войовничий безвірник (Харків)*. 15 грудня. №54-55. С. 1.